

Causal Layers of Social Dissatisfaction in the Islamic Republic of Iran

Mohsen Khanghahi **Mohammadi** | Ph.D, Political Studies of the Islamic Revolution, Shahed University, Tehran, Iran

Abbas Keshavarz Shokri * | Professor, Political Seinces, Shahed University, Tehran, Iran

Zahed Ghaffari Hashjin | Professor, Political Sociology, Shahed University, Tehran, Iran

Introduction

Social dissatisfaction in Iran, particularly over the past decade, has been widespread and profound, as confirmed by national surveys. A review of the last four decades reveals the emergence of social discontent and political unrest in various manifestations and at different times. In certain instances, such as in 2009, the protests have posed a threat to the survival and stability of the Islamic Republic of Iran. Indeed, an analysis of the frequency and duration of social protests demonstrates the growth and prevalence of social dissatisfaction within Iranian society.

Social dissatisfaction can manifest itself through apathy and non-participation, as seen in the decline in political participation during the Islamic Council and presidential elections in in the recent decade, particularly in 2019 and 2021. A review of relevant research shows a lack of deep insight and comprehensive understanding of social dissatisfaction as a multi-faceted issue in Iran, which can be a major

* Corresponding Author: abbaskeshavarz1@yahoo.com

How to Cite: Mohammadi Khanghahi, M., Keshavarz Shokri, A., Jahanparvar, T., Ghaffari Hashjin, Z., (2022), "Causal Layers of Social Dissatisfaction in the Islamic Republic of Iran", *Political Strategic Studies*, 12(46), 47-84.
doi: 10.22054/QPSS.2023.70608.3126

obstacle to insightful policymaking for successful and cost-effective management of social dissatisfaction.

The present research aimed to analyze and elucidate the underlying factors that contribute to social dissatisfaction, and subsequently develop strategies for effectively managing and mitigating the issue within Iranian society. The objective can ultimately enhance the efficiency of the decision-making process and policymaking in order to effectively address social dissatisfaction and protests. Accordingly, the main research questions are: What are the causal factors underlying social dissatisfaction in the Islamic Republic of Iran? and what are the potential solutions to solve the issue?

Materials and Methods

The present research employed a mixed methods research design. The documentary analysis method was utilized to examine and analyze various perspectives and approaches, as well as to investigate the evolution of the phenomenon of social dissatisfaction in Iranian society. Moreover, the method of causal layered analysis (CLA) was used to analyze and explain the underlying causes that contribute to social dissatisfaction in Iran.

This method incorporates the examination of four distinct layers: the litany, social/systemic causes, discourse/worldview, and myth/metaphor. The litany layer represents the surface level, encompassing the most evident and objective aspects of the future. The social/systemic layer involves exploring the technological, social, economic, historical, political, and environmental causes associated with the subject matter. The discourse layer encompasses efforts to comprehend linguistic, cultural, and social structures that shape and pertain to the future. Lastly, the myth/metaphor layer delves into the investigation and exploration of schemas, mental images, and underlying narratives.

The researchers collected the data by administering an open semi-structured questionnaire to a total of 10 experts. The collected data was subjected to review by 5 additional experts, who were asked to confirm the identified causes and related factors with the ultimate aim of ensuring the validity and reliability of the data. Based on the degree

of consensus and frequency, the identified causes were categorized into three levels: systemic, discursive, and metaphorical. Furthermore, the researchers developed scenarios of social dissatisfaction by sharing the collected data with 5 experts, who were requested to envision future dissatisfaction scenarios in the 2031 horizon across three categories: desirable, possible, and probable.

Results and Discussion

After conducting a review of relevant literature and collecting insights from 10 experts, the present study examined and analyzed the causes and factors contributing to social dissatisfaction the Islamic Republic in three layers: systemic, discursive, and metaphorical. At the systemic level, various factors were identified and discussed, including the prevalence of poverty, increasing discrimination, widening class gap and increasing Gini coefficient, evolving societal lifestyles, widespread feelings of deprivation, unjust distribution of national resources, and unsustainable development, etc.

In the discursive layer, various causes and factors were identified and analyzed, including the historical mistrust towards the political sphere, the duality of the Islamic Revolution and the Islamic Republic of Iran, the Shia culture and thought, the modern thought and worldview, the discourse of transformation, the discourse of Western development, and the alienation of political governance, etc. Moving to the metaphorical/mythical layer, factors such as the portrayal of the government as a bandit in Iranian culture, the usurpation of power by the state, the metaphor of the Alavi government, and historical transformation-seeking were recognized and discussed as influential elements in the development of social dissatisfaction.

Moreover, in accordance with expert opinions, three scenarios (desirable, possible, and probable) were formulated and constructed regarding the future of social dissatisfaction in Iran. In the desirable scenario, effective reformist measures and the realization of the right to protest would lead to a reduction in social dissatisfaction, putting protests within a legally recognized framework. In the possible scenario, considering the continuation and exacerbation of underlying

causes of dissatisfaction, we would witness the accumulation of social dissatisfaction and the emergence of intermittent episodes of violent social protests. Finally, according to the probable scenario, civil disobedience would arise as a result of the prevailing security-focused approach and the rising costs of engaging in protests.

Conclusion

Social dissatisfaction remains a significant issue in Iran, posing considerable challenges to political stability and national security. Effective policymaking and management concerning social dissatisfaction initially requires a comprehensive and accurate understanding of this complex issue. In this line, the present study used the CLA method as an effective approach to examine different causal layers and drivers and their impact on social dissatisfaction. The results indicated that the Islamic Republic of Iran aims to move towards its desired scenario, which involves reducing dissatisfaction and implementing a persuasive and systematic approach to managing social protests. However, given the current circumstances, attaining this scenario proves to be challenging. Instead, the possible scenario entails the continued accumulation of dissatisfaction and ongoing social protests, which will pose a significant challenge to the political stability of the Islamic Republic of Iran. Protests will be characterized by increased violence, potentially leading the political system to adopt a hard approach in suppressing and managing social unrest. This, in turn, may exacerbate radicalism and further fuel social dissatisfaction. The probable scenario, characterized by intermittent and costly protests as well as civil disobedience, presents an alternative outlook for the future of social dissatisfaction. In this scenario, social dissatisfaction manifests itself through intermittent protests that occur at various intervals and in response to specific events. As social dissatisfaction continues to evolve and persist, some citizens may resort to civil disobedience and divergence from official values and norms.

Keywords: Social Dissatisfaction, Iran, Islamic Revolution, Causal Layers, Scenario

تحلیل لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران

دانش‌آموخته دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد،

تهران، ایران

محسن محمدی خانقاهی

استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه شاهد، تهران، ایران

عباس کشاورز شکری *

استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه شاهد، تهران، ایران

زاهد غفاری هنجین

چکیده

آمارهای منتشر شده و نظرات کارشناسی حاکی از آن است که روند نارضایتی اجتماعی در جامعه ایرانی، فزاینده است و به تبع آن دوره‌های شکل‌گیری اعتراضات اجتماعی کوتاه‌تر شده و این اعتراضات به سوی خشونت بیشتر و رادیکالیسم سوق یافته است که پیامدهای منفی موثری در ابعاد سیاسی، فرهنگی و اجتماعی در پی داشته است. از این جهت این پژوهش در پی شناخت و تبیین لایه‌های علی شکل دهنده به نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی است. بر این اساس پرسش اصلی پژوهش این است که «لایه‌های علی ایجاد کننده نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی چیست؟». برای پاسخ به این پرسش و پیشبرد پژوهش از روش تحلیل لایه‌های علی بهره گرفته می‌شود. طبق این روش چهار لایه لیتانی، سیستمی، گفتمانی و استعاری در باب پدیده نارضایتی اجتماعی مورد بحث قرار گرفته است. بر اساس یافته‌ها در سطح سیستمی، عواملی چون توسعه ناامیدی و احساس محرومیت، تبعیض و شکاف طبقاتی، توسعه ناکارآمدی، تحول زیست جهان و سبک زندگی و غیره در توسعه نارضایتی موثر هستند. در سطح گفتمانی و استعاری نیز عللی چون فرهنگ و تفکر شیعی، دوگانه ج.ا.ا / انقلاب اسلامی، دگرانگاری حاکمیت سیاسی و چالش‌های هویتی مطرح می‌باشند.

واژگان کلیدی: نارضایتی اجتماعی، ایران، انقلاب اسلامی، لایه‌های علی، سناریو.

مقدمه

بررسی رویکردها و ادبیات نظری در باب انقلاب‌ها نشانگر غالب و برجسته بودن این روایت است که انقلاب‌ها و بحران‌های سیاسی اجتماعی، دارای عقبه تاریخی گسترده‌تری از نارضایتی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی هستند (سردارنیا و کیانی، ۱۳۹۵: ۱۱۹). پدیده‌ای که جامعه ایران نیز در دهه‌های اخیر با آن مواجه بوده و به باور کارشناسان و صاحب‌نظران، نارضایتی اجتماعی در ایران بویژه در یک دهه اخیر، فراگیر و عمیق بوده است و البته پیمایش‌های ملی همچون پیمایش سازمان صداوسیما به مناسبت ۴۰ سالگی انقلاب اسلامی نیز موید این امر می‌باشد (محمدی، ۱۳۹۹: ۱۰). فراگیر و گسترده بودن نارضایتی بدین معنی است که طیف‌های مختلف اجتماعی حتی طیف‌های حامی نظام ج.ا.ا نیز حامل میزانی از نارضایتی هستند. همچنین عمیق بودن نارضایتی دلالت بر این امر دارد که این نارضایتی صرفاً معطوف به مسائل معیشتی و روبنایی نیست و برخی سیاست‌ها، رویکردها و جهت‌گیرهای اصلی را نیز در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی دربر می‌گیرد.

بررسی تاریخ ۴ دهه گذشته نیز نشان می‌دهد که نارضایتی عمومی و ناآرامی‌های سیاسی اجتماعی در اشکال مختلف و در مقاطع گوناگون بوجود آمده است که در برخی موارد همچون سال ۸۸ بقا و پایایی نظام ج.ا.ا را تهدید کرده است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳). در واقع بررسی تعداد و دوره‌های اعتراضات اجتماعی (اعتراضات مناطق حاشیه‌ای در ۱۳۷۱، اعتراضات دانشجویی در ۱۳۷۸، اعتراضات سیاسی انتخاباتی ۱۳۸۸، اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶، آبان ۱۳۹۸ و همچنین ۱۴۰۱) نیز نشانگر رشد و توسعه نارضایتی اجتماعی و تراکم آنها در جامعه ایرانی است. البته بخشی از این نارضایتی؛ خود را در قالب واگرایی سیاسی، بی‌تفاوتی و کاهش مشارکت در سال‌های اخیر نشان داده است (نبوی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۳) و کاهش مشارکت در انتخابات‌های مجلس شورای اسلامی و ریاست جمهوری در دهه نود و بویژه سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۰ خود نشانی بر این امر است. این نارضایتی متراکم و فراگیر، ناشی از بسترها و علل متعدد و متکثری است و نمی‌توان آن را به یک یا دو مورد خاص تقلیل داد (آنگونه که در اظهارات برخی مسئولان و ... اشاره می‌شود) بلکه برآمده از بسترها و علل و عوامل متعدد و متنوعی است و برای درک دقیق و جامع از آن، بایستی با رویکردی جامع و لایه‌ای، این علل و عوامل را مورد بحث

و واکاوی قرار داد. از این جهت پژوهش در پی شناخت و تبیین لایه‌های علی شکل دهنده به نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی است. بر این اساس پرسش اصلی پژوهش اینگونه صورت‌بندی می‌شود: «لایه‌های علی ایجاد کننده نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی چیست؟» برای پیشبرد پژوهش و تبیین جامع از علل و عوامل موثر در تولید نارضایتی، از روش تحلیل لایه‌های علی بهره گرفته می‌شود. این پژوهش با رویکرد آینده‌نگرانه و با بهره‌گیری از نظرات خبرگان، سناریوهای مختلف بروز و ظهور نارضایتی اجتماعی در جامعه ایرانی را نیز مورد توجه قرار می‌دهد تا بتوان راهکارهای مختلف متناسب با این سناریوها را جهت تقویت پیگیری و مواجهه موثر، تدوین و طراحی کرد.

پیشینه پژوهش

تاکنون در حوزه نارضایتی اجتماعی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است. معیدفر و ذهانی (۱۳۸۵) در پژوهشی با عنوان «میزان نارضایتی شغلی معلمان و عوامل اجتماعی موثر بر آن» و با روش پیمایش بدین نتیجه رسیدند که ۴۹٪ از معلمان از شغل خود ناراضی هستند و همچنین میزان احساس محرومیت، میزان نیازهای ارضا نشده، بی‌عدالتی در اداره، منزلت اجتماعی شغل و تحصیلات معلمان با نارضایتی شغلی آنان رابطه معناداری دارد و این متغیرها جمعاً ۶۳٪ تغییرات نارضایتی شغلی را تبیین می‌کند. این پژوهش متمرکز بر عوامل اجتماعی نارضایتی شغلی در میان معلمان است.

لهسایی زاده (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «نقش محرومیت نسبی در افزایش خشونت‌های شهری مناطق حاشیه‌نشین کرمانشاه» با استفاده از روش پیمایش در پی تبیین نقش محرومیت نسبی در افزایش خشونت‌های شهری مناطق حاشیه‌نشین کرمانشاه است. طبق یافته‌های پژوهش، هر اندازه احساس فاصله اجتماعی و اقتصادی افراد حاشیه‌نشین با دیگر شهروندان بیشتر باشد، احساس نارضایتی بیشتر است. این پژوهش صرفاً متمرکز بر بررسی نقش محرومیت در ایجاد خشونت، آن هم در سطح محلی است.

در پژوهشی با عنوان «علل، عوامل و انگیزه‌های اقتصادی- اجتماعی بروز بحران‌ها و تهدیدهای اجتماعی در ایران» بررسی‌ها نشان داد که از میان عوامل اصلی که از سازوکار نظام بحران‌زا بیرون می‌آید، اختلاف طبقاتی، تعارض‌های اجتماعی و خواست‌های اقتصادی دارای اهمیت بیشتری است. این پژوهش متمرکز بر ناآرامی‌های اجتماعی از

منظری ساختاری و توجه به انگیزه‌ها و علل اجتماعی و عمدتاً اقتصادی شکل‌گیری آنان است و ورودی مستقل و جدی به بحث از نارضایتی اجتماعی نداشته است هر چند که به علل سیاسی و فرهنگی شکل‌گیری ناآرامی‌های اجتماعی نیز پرداخته است (رئیس دانا، ۱۳۸۴: ۲۷).

جلائی‌پور (۱۳۹۱) نیز در پژوهشی با عنوان «لایه‌های جنبشی جامعه ایران؛ دو جنبش کلان و ده جنبش خرد اجتماعی»، با روش تحلیل اسنادی در پی ارائه یک بررسی اکتشافی از پویایی‌های ایران کنونی است. طبق یافته‌های پژوهش، جامعه ایرانی دارای پتانسیل جنبشی قابل توجهی است و دو جنبش کلان عبارتند از: جنبش «مردمی، مذهبی، ضدامریکایی» و جنبش «دموکراسی‌خواهی» است که دومی با جنبش‌های دهگانه مرتبط است. این پژوهش متمرکز بر بررسی جامعه ایرانی از منظر جنبش‌های اجتماعی است.

همچنین پورآرین (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «نتایج متضاد زمینه‌های نارضایتی ایران در قبل و بعد از انقلاب اسلامی» و با روش تحلیل اسنادی در پی آن است که توضیح دهد چرا از دو مقدمه ظاهراً متشابه - در دو مساله (چرا مشکلات در دوره پهلوی به انقلاب اسلامی منجر شد؟ چرا مشکلات دوره انقلاب اسلامی درک می‌شود) - دو نتیجه متضاد بدست آمده است. طبق یافته‌های پژوهش، نتیجه‌ای که از مقایسه این دو دوره حاصل می‌شود این است که دو مسئله به ظاهر مشابه اما نتایج متضادی ایجاد کردند. علتش را می‌توان در علایق و انگیزه‌های پنهان مردم دانست که در اولی به شکل منفی و منجر به سقوط پهلوی و در دومی علایق خفته مثبت مردم، سرمنشاء و بدل به فرصت شد. یعنی مردم در دورن خود یک علاقه و تمایل کلی به انقلاب و نظام کنونی دارند که همیشه آن را اعلام نمی‌کنند بلکه گاهی خلاف آن را جلوه می‌دهند اما این جلوه‌های منفی کم‌رنگ و مقطعی هستند. این پژوهش صرفاً به چرایی تفاوت نتایج نارضایتی اجتماعی در دوران قبل و پس از انقلاب (البته سه دهه پس از انقلاب) پرداخته است.

پیران (۱۳۸۴) نیز در پژوهشی با عنوان «فقر و جنبش‌های اجتماعی در ایران» و با روش تحلیل اسنادی در پی تبیین نقش فقر و گسترش آن در شکل‌گیری جنبش اجتماعی در ایران است. طبق یافته‌های این پژوهش با وجود پیدایش دولت رفاهی، جذب شدن کارگران در اتحادیه‌ها و سندیکاها و ... اما روابط فقر و جنبش اجتماعی پایدار باقیمانده

است و هنوز تهیدستان شهری مهمترین نیروی محرکه جنبش‌های اجتماعی هستند چنانچه فقر شهری مورد بی‌اعتنایی قرار گیرد، حرکات تند شورش در کشور رشد خواهند کرد. آن گونه که پیداست در هیچ یک از پژوهش‌های نامبرده، نارضایتی اجتماعی در بازه ۴ دهه پس از انقلاب اسلامی و البته با نگاهی جامع و با تحلیل لایه‌های گوناگون آن مورد بحث و بررسی واقع نشده است. همچنین باید اضافه کرد که در هیچ کدام از پژوهش‌های صورت گرفته؛ همزمان عوامل و ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مورد توجه قرار نگرفته است. بنابراین در این پژوهش نارضایتی اجتماعی در سطح کلان و ملی (و نه در سطح محلی یا در میان قشر خاصی) مورد بررسی قرار می‌گیرد و لایه‌های علی ایجادکننده آن مورد بحث و تبیین واقع شده و متناسب با لایه‌های علی، راهکارهای حل یا تعدیل نارضایتی مورد بحث و تدوین قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۱: پیشینه پژوهش

ردیف	پژوهشگران	عنوان	سال	روش	نتایج
۱	معیدفر و ذهانی	میزان نارضایتی شغلی معلمان و عوامل اجتماعی موثر بر آن	۱۳۸۵	پیمایش	میزان احساس محرومیت، میزان نیازهای ارضاء نشده، بی‌عدالتی در اداره، منزلت اجتماعی شغل و تحصیلات معلمان با نارضایتی شغلی آنان رابطه معناداری دارد
۲	لهسایی زاده	نقش محرومیت نسبی در افزایش خشونت‌های شهری مناطق حاشیه‌نشین - کرمانشاه	۱۳۹۱	پیمایش	هر اندازه احساس فاصله اجتماعی و اقتصادی افراد حاشیه‌نشین با دیگر شهروندان بیشتر باشد، احساس نارضایتی بیشتر است
۳	رئیس دانا	علل، عوامل و انگیزه‌های اقتصادی- اجتماعی بروز بحران‌ها و تهدیدهای اجتماعی در ایران	۱۳۸۴	اسنادی	از میان عوامل اصلی که از سازوکار نظام بحران‌زا بیرون می‌آید اختلاف طبقاتی، تعارض‌های اجتماعی و خواست‌های اقتصادی دارای اهمیت بیشتری است

ادامه جدول شماره ۱:

ردیف	پژوهشگران	عنوان	سال	روش	نتایج
۴	جلایی پور	لایه‌های جنبشی جامعه ایران	۱۳۹۱	اسنادی	جامعه ایرانی دارای پتانسیل جنبشی قابل توجهی است و دو جنبش کلان عبارت از جنبش «مردمی، مذهبی، ضدامریکایی» و جنبش «دموکراسی خواهی» است
۵	پورآرین	نتایج متضاد زمینه‌های نارضایتی ایران در قبل و بعد از انقلاب اسلامی	۱۳۸۷	اسنادی	مردم در دورن خود یک علاقه و تمایل کلی به انقلاب و نظام کنونی دارند که همیشه آن را اعلام نمی‌کنند بلکه گاهی خلاف آن را جلوه می‌دهند اما این جلوه‌های منفی کم‌رنگ و مقطعی هستند
۶	پیران	فقر و جنبش‌های اجتماعی در ایران	۱۳۸۴	اسنادی	روابط فقر و جنبش اجتماعی پایدار باقیمانده است و هنوز تهیستان شهری مهمترین نیروی محرکه جنبش‌های اجتماعی هستند؛ چنانچه فقر شهری مورد بی‌اعتنایی قرار گیرد، حرکات تند شورش‌ی در کشور رشد خواهند کرد

مفاهیم و چارچوب مفهومی

الف- نارضایتی اجتماعی

آنگونه که بوزان اشاره می‌کند رضایت و نارضایتی، بخشی همیشگی و تفکیک‌ناپذیر از جامعه نو و روایتی پیوسته و بدون وقفه از تاریخ جوامع انسانی بوده که یک نسبت جانشینی و یا هم‌نشینی با دیگر مفاهیم همچون قدرت، امنیت، اهداف، منابع، مصالح، ارزش‌ها، تهدیدات و فرصت‌ها که همگی از مفاهیم سیال و مبهم هستند، مصادیق خود را پیدا می‌کنند (حسینی‌زاده آرانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸). احساس رضایت یا نارضایتی گرچه به میزان زیادی وابسته به شرایط شخصی است اما اثر عوامل اجتماعی در افول یا بروز آن

بسیار برجسته است. جامعه از سویی ایجاد کننده شرایط و وضعیتی است که می تواند فرد را به سوی برآورده شدن آرزوها و اهداف شخصی سوق دهد و از طرفی دیگر بسترساز ایجاد فضایی است که فرد می تواند به کنش متقابل و ارتباط با هم نوعانی که سبب ایجاد امنیت، آرامش و اطمینان خاطر او جهت یک زندگی شایسته و مناسب است، پردازد (باقری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸۱).

آنگونه که لاکویر^۱ اشاره می کند یکی از منابع عمده بحران ها و ناپایداری ها، نارضایتی اجتماعی است و این پدیده زمانی شکل می گیرد که یک طبقه اجتماعی یا بخشی از شهروندان و یا جمعیت یک کشور احساس کند که حقوق متناسب با ارزش خود را در جامعه کسب نکرده است (علی زمانی، ۱۳۹۳: ۳۸). جامعه شناسان نیز بحران و نارضایتی را در بی عدالتی موجود در جامعه، مشکلات اجتماعی و همچنین موارد مشابه می دانند (گر، ۱۳۸۸) و روانشناسان، بحران و نارضایتی را در بی هویتی افراد و یا پوچ گرایی انسان ها و هیجانات کاذب آنها تعریف کرده و از این منظر، فرد و عکس العمل وی را در برابر نارضایتی ها مورد مطالعه قرار می دهند. صادقی و علمی (۱۳۹۴) نیز در پژوهشی اشاره می کنند نارضایتی اجتماعی یا نارضایتی عمومی به وضعیت یا شرایطی اطلاق می شود که عدم رضایت شهروندان و مردم از حاکمیت دولتی به پدیده ای فراگیر و همه گیر تبدیل شده، گستره و شمار وسیعی از مردم را شامل شود. در واقع باید گفت که نارضایتی اجتماعی، احساس ناخرسندی است که شخص از زندگی خویش و از رابطه با دیگران دارد و بر اساس عدم تأمین نیازهای اساسی و اصلی در حوزه های گوناگون (امنیت، فیزیکی، خودشکوفایی، احترام و غیره) تعریف می شود. بعبارتی آنگونه که بریتون^۲ (۱۳۹۰) نیز اشاره می کند، نوعی اختلاف ادراک شده میان پیشرفت فرد در زندگی و تأمین نیازهای اساسی آن است که منجر به نارضایتی فرد از وضع موجود می گردد (حسینی زاده آرانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱).

1. Lacquer

2. Brinton

ب- رویکردها و نظریه‌های مطرح در باب نارضایتی اجتماعی

نظریه محرومیت نسبی

نظریه محرومیت نسبی یکی از مهمترین و نخستین رویکردهای عام نظری برای تبیین و تحلیل نارضایتی و خشونت سیاسی است (آزغ و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۲). این نظریه‌ها با تمرکز و توجه بر تحولات ذهنی شهروندان، اساس بررسی را نظریه ناکامی - پرخاشگری قرار داده و بر این مبنا معتقدند که اگر در راه دستیابی افراد به هدف‌هایشان مانعی شکل گیرد، نتیجه‌اش ایجاد ناکامی و نارضایتی است و در صورتی که منبع محرومیت شناسایی شود و نیز در دسترس باشد، برای کاهش تنش روانی، پرخاشگری پدیده‌ای طبیعی است (سام دلیری، ۱۳۸۲: ۸۱۴). «تد رابرت گر»^۱ در کتاب «چرا انسان‌ها شورش می‌کنند» جدی‌ترین و کامل‌ترین بحث را در باب الگوی پیچیده‌ای بر اساس نظریه ناکامی - پرخاشگری طرح می‌کند. او تلاش می‌کند تا به چگونگی شکل‌گیری محرومیت نسبی (بعنوان منبع نارضایتی) در افراد اشاره کرده و در ادامه نشان دهد که چگونه چنین وضعیت روانی - ذهنی، متأثر از متغیرهای اجتماعی از وضعیت ذهنی بیرون آمده و در قالب خشونت سیاسی (بعنوان وضعیت عینی) آشکار می‌گردد. باید گفت که محرومیت نسبی سبب بروز نارضایتی در شهروندان می‌شود و نارضایتی یک محرک کلی جهت اقدام علیه منبع محرومیت می‌باشد (سام دلیری، ۱۳۸۲: ۸۱۴).

توسعه نامتوازن

هانتینگتون در کتاب سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، معتقد است که نابسامانی‌های سیاسی عمدتاً ناشی از دگرگونی‌های سریع و شتابان اقتصادی و اجتماعی است (هانتینگتون، ۱۳۷۵؛ عباس‌زاده، ۱۳۹۴: ۷۷). از منظر هانتینگتون، انقلاب پدیده‌ای نیست که در هر مقطع زمانی و یا در هر نوع جامعه‌ای شکل گیرد بلکه اعتراضات اجتماعی و انقلاب‌ها نه در جوامع بسیار پیشرفته و مدرن و نه در جوامع سنتی با سطوح پایین پیچیدگی اقتصادی و اجتماعی رخ می‌دهد. بیشترین احتمال جهت رخ دادن نارضایتی و یا دیگر شکل‌های بی‌ثباتی و خشونت در جوامعی وجود دارد که به سطحی از توسعه

1. Ted Rabert Gurr

اقتصادی و اجتماعی دست یافته اما فرایندهای مدرنیزاسیون و توسعه سیاسی از فرایندهای توسعه اقتصادی و اجتماعی عقب مانده است (حسینی زاده آرانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۹). در واقع دگرگونی‌ها و تغییرات اقتصادی و اجتماعی، بالارفتن سطح آموزش و سواد، افزایش شهرنشینی و غیره، سبب ایجاد طیف یا طبقه اجتماعی با توقعات و انتظارات جدید می‌شود (قاسمی، ۱۳۹۸: ۸۹). اعضای این طبقه بتدریج درخواست مشارکت در حوزه‌های اجتماعی و سیاسی را دارند اما نارضایتی و سپس خشونت از جایی شروع می‌شود که با توجه به فقدان توسعه سیاسی، نهادهای اجتماعی و سیاسی چون تشکلهای صنفی و سیاسی، رسانه‌ها، مطبوعات، احزاب و ... که قادر به پاسخ به انتظارات طبقه جدید باشند، وجود ندارند. بر این اساس، مطالبات این طبقه محقق نشده و به تدریج بین توسعه اقتصادی و توسعه سیاسی، شکاف عمیق و گسترده‌ای به وقوع می‌پیوندد که نتیجه آن ظهور و بروز نارضایتی و سپس بی‌ثباتی در اشکال مختلفی چون طغیان اجتماعی، جنبش، شورش ... و بحران‌های فزاینده و ناآرامی‌های گسترده سیاسی است (قاسمی، ۱۳۹۸: ۸۹).

نظریه کنش عمومی پارسونز

نظریه کنش عمومی پارسونز از نظریات مطرح در بحث نارضایتی اجتماعی است. ایده اصلی و مبنایی آن است که اجتماع نظام یافته و یا جمعی شده، اعضای یک جامعه را گرد هم آورده و از راه این تجمیع، به آنان توانمندی می‌بخشد تا از منافع مشترک در مراحل گوناگون (از انطباق تا حفظ الگو)، دفاع کرده و نیز به تحقق اهداف و تامین نیازها و در نهایت رضایت از زندگی بپردازند. بر این اساس در بحث از رضایت یا نارضایتی، نیاز است به چهار خرده نظام اجتماعی (یعنی سیاست، اقتصاد، دین و نظام قانونی و عرف) توجه کرد و در صورتی که این خرده نظام‌ها هر کدام به نوبه خود، فعالیت و کارکرد خود را به درستی انجام دهند، رضایت از زندگی در میان شهروندان شکل می‌گیرد و در غیر این صورت، اگر هر یک از آنها کارکرد خود را به شکل صحیح انجام ندهند، سبب بروز و ظهور نارضایتی در میان شهروندان می‌شود (هزارجریبی و صفری شالی، ۱۳۸۸: ۱۶).

بر این اساس باید در بحث از رضایت و نارضایتی به عملکرد چهار خرده نظام اقتصادی، سیاسی، دین و نظام قانونی و عرف دقت و توجه کرد. کارآمدی و عملکرد مطلوب این خرده نظام‌های اجتماعی منجر به رضایت اجتماعی و ثبات می‌گردد و عملکرد نامطلوب و کژکارکردی آنان منجر به نارضایتی اجتماعی و سپس بی‌ثباتی می‌گردد.

نظریه سیاست خیابان (آصف بیات)

شاید بتوان بیان کرد که مهمترین تجلی یا نمود عینی اهمیت یافتن اقتصاد و طبقه در تحلیل‌های جامعه‌شناختی - سیاسی، پدیده «سیاست خیابان» یا اعتراضات خیابانی برای پیگیری خواست‌های صنفی و اقتصادی در کنار دیگر مطالبات بوده است (سردارنیا، ۱۳۹۸: ۱۴). آصف بیات خیابان را عرصه عمومی برای بیان نارضایتی‌های گسترده توده‌های شهری، طبقات پایین، بیکاران، افراد بی‌سواد و عامی، زنان خانه‌دار و نیز گروه‌ها و اقشاری این چنین تلقی می‌کند که فاقد تشکیلات نهادی بوده و اغلب به شکل خودانگیخته در خیابان به اعتراض و بیان مطالبات اقتصادی و معیشتی خود روی می‌آورند (حسینی‌زاده آرانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۵). خیابان با صریح‌ترین و ملموس‌ترین بیان به ما یادآوری می‌کند که توده مردم برعکس گذشته محکوم به ماندن در حاشیه سیاست، بی‌تفاوت و منفعل نیستند و بلکه بازیگر و کنشگر فعال در عرصه سیاسی و اجتماعی و چالش‌گر نظام‌های سیاسی با بیان پیوسته مطالبات صنفی، طبقاتی و اقتصادی هستند. بیات در این رویکرد نظری میان دو قلمرو «امر اجتماعی» و «امر سیاسی» پیوند و رابطه نزدیک برقرار می‌کند و نارضایتی و اعتراضات سیاسی را با مسائل اجتماعی - اقتصادی، مطالبات صنفی و بحران‌های اقتصادی با محوریت فقرای شهری مرتبط می‌سازد. نارضایتی‌های شدید فقرای شهری و همچنین اقشار میانی در کنار حساسیت‌ها و تعصبات سیاسی و مذهبی، موجب پیوند نزدیک جنبش‌ها و تشکل‌های اسلام‌گرا در خاورمیانه شده است. توسعه بیکاری، فقر، تضادهای طبقاتی فزاینده و نیز روابط خانوادگی رو به تنزل سبب بدل شدن مهاجران روستایی و قشرهای پایین به مثابه نقطه مرکزی و کانونی برای جنبش‌های اجتماعی عدالت‌خواهانه و اسلامی در خاورمیانه شده‌اند (سردارنیا، ۱۳۹۸: ۱۴).

پ- تاملی بر نارضایتی اجتماعی در ایران

نظرات کارشناسی و نتایج نظرسنجی‌ها و آمارهای کلان و ملی بویژه در یک دهه اخیر نشان از آن دارد که نارضایتی اجتماعی در ایران، عمیق و فراگیر است؛ بدین معنی که نارضایتی، عمده لایه‌های اجتماعی را دربر می‌گیرد و نیز معطوف به خواست‌ها و مطالبات اساسی و بنیادین است. در واقع روند نارضایتی و اعتراض در ج.ا.ا. به روندی کلان بدل شده است. از این رو همانند آنچه که وبر در جامعه عقلانی، مارکس در جامعه سرمایه‌داری، کاستلز در جامعه شبکه‌ای و گیدنز در جامعه باز تبیین می‌کردند، جامعه امروز ایران را نیز می‌تواند «جامعه معترض» نام نهاد (بشریه، ۱۳۸۸؛ خواجه‌سروی و حسینی؛ ۱۳۹۷: ۲۱۳). طبق دیدگاه کاتوزیان نیز صورت‌بندی و ساخت اجتماعی جامعه ایرانی به گونه‌ای است که وضعیت نارضایتی و اعتراض در آن بدل به وضعیت مطلوب شده است (خواجه‌سروی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۳).

بررسی‌ها و پژوهش‌های اخیر نیز حاکی از آن است که روند نارضایتی و اعتراض در جامعه ایران بویژه در یک دهه اخیر شتابان و برجسته بوده است و البته این امر برآمده از بسترها و ریشه‌های مختلفی بوده است که در طی زمان، این علل و عوامل توسعه کمی و کیفی یافته است. یکی از مهمترین علل شکل‌گیری و توسعه نارضایتی و اعتراض در جامعه ایرانی، تحولات مبنایی در سپهر زیست جهان و به تبع آن تغییر جدی در حوزه سبک زندگی است که زمینه نرم‌افزای و پایداری برای این نارضایتی و اعتراض را در دو دهه اخیر شکل داده است. از طرفی دیگر، توسعه فشارهای اقتصادی و تحریم‌ها در کنار چالش‌های کارآمدی و توان خدمات‌رسانی نظام سیاسی که متأسفانه در دهه ۹۰ برجسته‌تر و ملموس‌تر از قبل شده است، در انباشت نارضایتی و اعتراض نقش مستقیم و موثری داشته است و این امر ظرفیت‌ها و انگیزه‌های اعتراضی را در میان طبقات پایین و کم‌برخوردار به شدت افزایش داده است که نمونه‌های آن در نیمه دوم دهه ۹۰ و در سال‌های ۹۶ و ۹۸ بروز و ظهور یافت و تبعات و هزینه‌های جدی در پی داشت (محمدی خانقاهی، ۱۳۹۹: ۱۰). در ادامه باید اشاره کرد که توسعه تبعیض و فساد اقتصادی (و برجسته شدن آن به

دلیل فراگیری شبکه‌های اجتماعی)، روند فزاینده تورم و در نتیجه تشدید شکاف طبقاتی نیز از عوامل موثر در افزایش نارضایتی در میان طبقات فرودست و متوسط بوده است (رمضانی و ساروی، ۱۳۹۹: ۸۰). در واقع ضعف نظام مالیاتی، سیاست‌های تعدیل اقتصادی و ... نقش موثری در توسعه شکاف طبقاتی در ایران داشته است. بنابراین به نظر می‌رسد که روند کنونی توسعه شکاف طبقاتی در سال‌های آینده نیز ادامه خواهد داشت (بالاشهری و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۴۴). در کنار این پدیده، طبق آمارهای منتشر شده، حاشیه‌نشینی در دو دهه اخیر روند فزاینده‌ای را طی کرده است که عوامل ساختاری و غیر ساختاری در آن موثر بوده‌اند (سهراب‌زاده و رضوانی، ۱۴۰۰: ۲۳). می‌توان گفت تراکم نارضایتی برآمده از احساس محرومیت نسبی، توسعه نامتوازن و ... در این مناطق بسیار بالاست و این مناطق را مستعد کنش اعتراضی کرده است (امیری‌زر و همکاران، ۱۴۰۱: ۲). نظرات کارشناسی و روندهای موجود نیز حاکی از استمرار و توسعه این پدیده در آینده نزدیک است.

همچنین باید اشاره کرد که بخشی از نارضایتی اجتماعی، ناشی از وضعیت روانی جامعه است. توسعه فشارهای رسانه‌ای، بازنمایی سیاه از وضع موجود، القای یاس و درماندگی و توسعه شکاف انتظار - پاداش خود بخشی از پیامدهای گسترده تهاجم سنگین رسانه‌ای علیه کشور است که ذهنیت و تمایل به کنش اعتراضی را در جامعه ایرانی تقویت کرده است. از دیگر عوامل موثر در فروکاست سرمایه اجتماعی و توسعه نارضایتی، گسترش قابل توجه آسیب‌های اجتماعی در سال‌های اخیر می‌باشد که ریشه در بی‌نظمی‌ها، کژکارکردی‌های ساختارهای اجتماعی و اقتصادی دارد (مرادی، ۱۴۰۱: ۲۵). این وضعیت سبب شده تا در مناطق حاشیه‌ای (که آسیب‌های اجتماعی بیشتر و متراکم‌تر است)، شکل‌گیری نارضایتی و اعتراضات اجتماعی بسیار برجسته‌تر باشد. بعنوان نمونه و بر اساس برخی از برآوردها، حدود ۱۷ میلیون نفر حاشیه‌نشین در کشور وجود دارد که این مناطق حاشیه‌ای به دلیل احساس بسیار بالای محرومیت نسبی، از کانون‌های اصلی نارضایتی و اعتراضات اجتماعی در دهه ۹۰ بوده است. بعبارت دقیق‌تر باید گفت سویه اقتصادی و معیشتی در اعتراضات دهه اخیر برجسته‌تر شده است و البته طبق دیدگاه صاحب‌نظران، اعتراضات اجتماعی در این بازه زمانی دارای نوعی از عدم انسجام و پراکندگی بوده و ائتلاف و همسوی پایداری در میان طبقات، جریان‌ها و گروه‌های معترض و باخاستگاه‌های

متفاوت شکل نگرفته است. در سال ۸۸ بعد سیاسی برجسته بود و طبقه متوسط درگیر این فرایند بود اما در دهه ۹۰ بعد اقتصادی برجسته شد و طبقات پایین نقش آفرینی بیشتری داشتند و تاکنون همسویی و ائتلاف جدی میان این دو صورت نگرفته است (محمدی خانقاهی و آزادی، ۱۳۹۹: ۱۱).

از طرفی دیگر با توجه به توسعه ناکارآمدی، حجم سنگین عملیات رسانه‌ای و توسعه فشارهای ساختاری در سال‌های اخیر، سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی در فضای اجتماعی دچار فروکاست جدی شده است و طبق نظرسنجی‌های مختلف (از جمله نظرسنجی رسانه ملی به مناسبت ۴۰ سالگی انقلاب اسلامی) و همچنین برآوردهای کارشناسی، وضعیت اعتماد سیاسی در شرایط بحرانی قرار گرفته است (محمدی خانقاهی، ۱۴۰۰: ۳۰). مقوله مشارکت نیز در یک دهه اخیر فراز و فرودهایی را تجربه کرده است اما در مجموع روند آن کاهش یافته است. به گونه‌ای که در انتخابات مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۸ و همچنین انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۴۰۰، میزان کاهش مشارکت، ملموس و مشهود بود و نگرانی‌ها و تحلیل‌های مختلفی را در پی داشت. در مجموع می‌توان گفت سرمایه اجتماعی ج.ا.ا، در شرایط بحرانی قرار گرفته است (پاک‌سرشت، ۱۳۹۳: ۴۵). همچنین قابل اشاره است که حجم فزاینده و متراکم نارضایتی‌های موجود در جامعه و همچنین کاهش دوره شکل‌گیری اعتراضات اجتماعی در سال‌های اخیر (همانند اعتراضات اجتماعی در دی‌ماه ۹۶، مرداد ۹۷ و ابان ۹۸)، نشانی روشن بر وضعیت نامطلوب سرمایه اجتماعی است.

علاوه بر علل و عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، نقش بحران‌ها و چالش‌های زیست‌محیطی در توسعه نارضایتی اجتماعی در ایران در سال‌های اخیر برجسته‌تر شده است. بویژه مسائل و چالش‌هایی چون آلودگی هوا (به‌ویژه در کلانشهرها)، کم‌آبی و خشکسالی، پدیده ریزگردها و ...، در دهه اخیر نقش مهمی در رشد بیکاری، مهاجرت، به خطر افتادن سلامت شهروندان و در نهایت فشار بر نظام سیاسی را در پی داشته است که

بستر موثری برای ایجاد نارضایتی، شورش و ناآرامی‌های سیاسی اجتماعی می‌باشد (رنجبر حیدری و جمشیدی، ۱۳۹۵: ۲۲۲). بخشی از این چالش‌ها و مسائل زیست‌محیطی ریشه در انطباق ضعیف توسعه کشور با آمایش سرزمینی دارد.

روش‌شناسی و الگوی مفهومی پژوهش

الف- روش تحلیل لایه‌های علی

تحلیل لایه‌های علی از روش‌های کلیدی در پژوهش‌های آینده‌پژوهی بحساب می‌آید که به دنبال ایجاد درک عمیق در مورد تغییرات آینده است. آنگونه که سهیل عنایت‌الله^۱ بیان می‌دارد، تحلیل لایه‌ای بر این فرض استوار است که چارچوب‌بندی یک مسئله تاثیر زیادی بر چگونگی پیگیری تغییرات بعدی آن دارد. در واقع تحلیل لایه‌ای علی یک متدولوژی می‌باشد که در پی کنکاش در زیرنشانه‌های سطحی و ظاهری یک موضوع برای درک و کشف بنای ساختاری، سیستمی و جهان‌بینی آن است. لایه‌ها از این جهت اهمیت دارند که واقعیات اجتماعی دارای ابعاد چندگانه‌ای هستند که در سطح‌های معرفت‌شناسی گوناگونی عمل می‌کنند. برخی از این سطح‌ها دارای عمق کم و برخی از عمق زیاد برخوردارند (قنبری، ۱۳۹۳: ۳۰). در این روش چهار لایه متفاوت مورد بحث قرار می‌گیرد (خسروی و میرعمادی، ۱۳۹۸: ۱۰۴) که عبارتند از لایه لیتانی، لایه سیستمی، گفتمانی یا جهان‌بینی و در نهایت، لایه اسطوره و استعاره. (Inayatollah, 2004: 26).

در سطح لیتانی، واقعیاتی که اغلب بوسیله رسانه‌ها و ... ارائه و طرح می‌گردند، شناسایی می‌شود. در سطح دوم علل نظام‌مند و همچنین اثرات آنها بررسی می‌شود. این سطح به کشف عوامل تکنولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخی، سیاسی و محیطی مرتبط با موضوع، مربوط است.

سطح سوم، سطح جهان‌بینی یا گفتمان است. در این سطح، فرض‌های عمیقتر، استدلالی و جهان‌بینی و همچنین ایدئولوژیک ناخودآگاه تشخیص داده می‌شوند. موضوع مهم در این سطح این است که کدام یک از موقعیت‌های عمیق‌تر، دیدگاه‌های پشت سر لیتانی و همچنین سیستم را شکل می‌دهند.

سطح چهارم استعاره / اسطوره می‌باشد که ابعاد احساسی ناخودآگاه را طرح و بیان می‌دارد. باید گفت این سطح به مفروضات تمدنی و فرهنگی خاص درباره ماهیت زمان و عقلانیت و عاملیت متکی است (قنبری، ۱۳۹۳: ۳۱).

الف- الگوی مفهومی پژوهش

با بهره‌گیری از رویکردها و نظریه‌های ارائه شده در باب پدیده نارضایتی اجتماعی، مرور مقالات و پژوهش‌های بومی صورت گرفته و نیز مراجعه به نظریه‌ها تن از اساتید و خبرگان که در حوزه مذکور صاحب نظر بوده‌اند (پس از کسب داده‌ها و جمع‌بندی نظرات این خبرگان در مرحله بعد به تعداد پنج تن از این خبرگان برای کسب روایی داده‌های بدست آمده، ارجاع شد و پس از تصحیح در الگوی روشی تحلیل لایه‌های علی جاگذاری شد) به استناد جدول شماره ۲ و داده‌ها بدست آمده، الگوی مفهومی پژوهش در لایه‌های گوناگون ترسیم شده است که در ادامه بصورت مشروح بدان‌ها پرداخته خواهد شد. الگوی مفهومی پژوهش بصورت ذیل ارائه می‌شود:

جدول شماره ۲: الگوی مفهومی پژوهش منطبق بر روش تحلیل لایه‌های علی

علل و عوامل شکل دهنده	تحلیل لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی
بالا بودن میزان تحصن، اعتصاب و اعتراضات اجتماعی	لیتانی
ویژه‌خواری و افزایش تبعیض افزایش فقر توسعه شکاف طبقاتی و ضریب جینی تغییر و تحول سبک زندگی جامعه بالا بودن احساس محرومیت ناعدالتی در توزیع منابع کشور و شکاف حاشیه پیرامون توسعه ناپایدار به رسمیت نشناختن مخالف افزایش آسیب‌های اجتماعی تضعیف سرمایه اجتماعی فساد و ناکارآمدی اداری	سیستمی

ادامه جدول شماره ۲:

علل و عوامل شکل‌دهنده	تحلیل لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی
احساس بی‌آیندگی و رهاشدگی کاهش اعتماد سیاسی برجسته شدن فساد و قانون‌گریزی مسئولان وضعیت گذار جامعه ایرانی بی‌توجهی به اولویت‌ها و مطالبات عمومی فشارهای سیاسی و اقتصادی بیرونی و تنش‌های حوزه سیاست خارجی ضعف توسعه و آزادی‌های سیاسی و نهادهای مدنی و فراگیر (وعدم توازن با توسعه اجتماعی اقتصادی) شکاف‌های اجتماعی متعدد و مترکم توسعه حاشیه‌نشینی و مهاجرت اجباری به مناطق کم‌برخودار غلبه نگاه امنیتی و برخورد سخت با مطالبات اجتماعی و کنش جمعی ناکارآمدی نظام آموزشی و ضعف نظام تربیتی ضعف در مدیریت (فرهنگی و رسانه‌ای) تجمل‌گرایی مسئولان چالش‌ها و مشکلات زیست‌محیطی تحول زیست جهان جامعه توسعه ناکارآمدی نظام سیاسی فروکاست اعتماد عمومی گسترش ناامیدی رویکرد جناحی و قبیله‌ای برخی مسئولان شبکه‌ای شدن جامعه ایرانی	سیستمی
بی‌اعتمادی تاریخی به سپهر سیاسی تکثر هویتی و تضعیف هویت دینی ملی گفتمان توسعه غربی فردگرایی نزاع‌ها و چالش‌های هویتی گفتمانی در جامعه ایرانی دوگانه ج.ا.ا. / انقلاب اسلامی فرهنگ و تفکر شیعی	گفتمان /جهان‌بینی

علل و عوامل شکل دهنده	تحلیل لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی
جهان‌بینی و تفکر مدرن نفوذ هنجارها و سبک زندگی غربی دگرانگاری حاکمیت سیاسی گفتمان نئولیبرال گفتمان تحول خواهی	گفتمان /جهان‌بینی
حکومت به مثابه رهن در فرهنگ ایرانی ظالم و ناعادل بودن حاکمان و غصبی بودن حکومت استعاره حکومت علوی اسطوره انسانیت (برآمده از فرهنگ مدرن) تحول خواهی تاریخی	اسطوره / استعاره

تشریح لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی

برای بررسی پدیده نارضایتی اجتماعی در ایران بر اساس روش تحلیل لایه‌ای علی این موضوع در چهار سطح لیتانی، سیستمی، گفتمانی و استعاره مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و علل و عواملی که در چهار سطح نامبرده بر پدیده نارضایتی اجتماعی در ایران پس از انقلاب اسلامی اثرگذار می‌باشند، شناسایی و مورد بحث و بررسی قرار گرفتند. در ادامه هر یک از لایه‌های مطرح به صورت اجمالی مورد بحث قرار می‌گیرند.

الف - سطح لیتانی

می‌توان گفت نمودها و نشانه‌های دال بر نارضایتی اجتماعی بویژه در دهه اخیر توسعه قابل توجهی یافته است. از طرفی بی‌تفاوتی اجتماعی و کاهش مشارکت در امور عمومی روندی فزاینده را تجربه کرده است؛ بویژه کاهش مشارکت در دو انتخابات اخیر مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۸) و انتخابات ریاست جمهوری (۱۴۰۱) که مشارکت به حدود ۴۸٪ رسید، بسیار ملموس و برجسته بوده است. بی‌تفاوتی اجتماعی را می‌توان در بی‌توجهی به طرح‌های مدنی و عمومی و عدم مشارکت و همراهی با طرح‌ها و سیاست‌های سیاسی و اجتماعی، مشاهده کرد (عنبری و غلامیان، ۱۳۹۵: ۱۳۸).

از سویی دیگر در دهه اخیر میزان اعتصاب‌ها، تحصن‌ها، تجمعات، شورش و اغتشاشات خیابانی متعددی به وقوع پیوسته است که دال بر حجم بالای نارضایتی اجتماعی است. طبق برخی از آمارهای منتشر شده، در سال‌های اخیر به صورت میانگین حدود ۳۰۰۰ تجمع صنفی در شهرها و نقاط مختلف کشور به وقوع پیوسته است. از سویی دیگر تحصن‌های متعددی در سال‌های اخیر توسط معلمان، کارگران و ... برگزار شده است (محمدی خانقاهی، ۱۴۰۰: ۱۵) و در نمونه اخیر، تجمعات و اغتشاشات متعددی در شهریور و مهرماه ۱۴۰۱ و پیرامون گشت ارشاد به وقوع پیوست. بررسی برخی از آمارها نشانگر آن است که مؤلفه‌هایی مانند «امید به آینده»، «اعتماد سیاسی» و ... در جامعه ایرانی در سال‌های اخیر با کاهش محسوسی مواجه بوده و حتی در برخی مؤلفه‌ها همانند «احساس تبعیض»، «احساس عدالت»، در وضعیت بحرانی به سر می‌برد. نظرسنجی سازمان صداوسیما در دی‌ماه ۱۳۹۷ به مناسبت چهلمین سال پیروزی انقلاب نشان می‌دهد میزان تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی در مورد «پیشرفت علمی» و تحقق «استقلال» مثبت بوده است. اما در رابطه با تحقق عدالت و رفع تبعیض، ۷۰٪ از مردم بیان کرده‌اند که اهداف انقلاب کمتر از حد انتظار محقق شده است (مرادی، ۱۴۰۰: ۱۰).

ب- سطح سیستمی

در بحث از نارضایتی اجتماعی در لایه سیستمی علل و عوامل مختلف اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و تاریخی مورد بحث قرار می‌گیرد. تحلیل‌های مرتبط با این لایه بجای مقالات علمی، بیشتر در قالب گزارش‌های کاربردی ارائه می‌شود و نقش دولت و نهادهای مختلف آن در این لایه آشکار می‌شود (مانیان و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱۵). در بحث از نارضایتی اجتماعی در ایران در لایه سیستمی باید گفت در دهه اخیر مهمترین عامل در توسعه و تعمیق نارضایتی، نوسان‌های اقتصادی و چالش‌های معیشتی بوده است که این امر از سویی متأثر از توسعه تحریم‌های اقتصادی از ابتدای دهه نود شمسی و نیز تشدید بحران ناکارآمدی در این دهه است. طبق یک نظرسنجی ملی در سال ۱۳۹۹، ۶۹٪ از شهروندان مشکلات اقتصادی از جمله بی‌ثباتی و افزایش قیمت‌ها را بعنوان مهم‌ترین دغدغه خود

مطرح کرده‌اند. همچنین ۳۷٪ بیکاری و عدم امنیت شغلی و ۱۹٪ گرانی مسکن و اجازه بها را بعنوان دغدغه و نگرانی اصلی خود بیان کرده‌اند (مرادی، ۱۴۰۰: ۲۵) که این امر نشانگر نقش برجسته مسائل اقتصادی و معیشتی در ایجاد نارضایتی عمومی بویژه در یک دهه اخیر است. بررسی آمارها و ارقام رسمی و غیررسمی نیز حاکی از آن است که عواملی چون توسعه محرومیت نسبی، تشدید تبعیض و توسعه شکاف طبقاتی و به صورت خاص تر، افزایش فقر و گسترش قابل توجه فقر مطلق و نسبی در کشور بویژه پس از تحریم‌های گسترده دهه نود و شوک‌های اقتصادی ناشی از سیاست‌های تعدیل در این دهه، در توسعه و تعمیق نارضایتی اجتماعی موثر بوده است.

در این دهه مولفه‌هایی چون رکود و بیکاری، رشد قابل توجهی داشته و در پیمایش‌های مختلف وزن قابل توجهی در ایجاد نگرانی برای شهروندان و افزایش نارضایتی آنان ایفا کرده است (رمضانی و ساوری، ۱۳۹۸: ۸۵). هر چند که مولفه «تورم» مستمر و عدم کنترل موثر آن توسط نظام سیاسی در سال‌های اخیر از اهمیت برجسته تری برخوردار است و جامعه ایرانی به شکل ملموسی آن را تجربه و لمس کرده است. در این زمینه می‌توان به اعتراضات و اغتشاشات شکل گرفته در سال ۱۳۹۸ و پس از افزایش قیمت بنزین اشاره کرد (غلامی، ۱۴۰۰: ۱۱۰).

از دیدگاه سیاسی نیز باید گفت تداوم ناکارآمدی و چالش‌های اساسی در حوزه حکمرانی در انباشت و توسعه نارضایتی موثر بوده است. هر چند که چالش ناکارآمدی در چند دهه گذشته با شدت و ضعف وجود داشته است اما در سال‌های اخیر به دلیل توسعه تحریم‌ها و راهبرد فشار حداکثری علیه ایران، این موضوع برای شهروندان آشکارتر شده است و توان حل مسئله کاهش ملموسی یافته است. به گفته صاحب‌نظران اصلی‌ترین مولفه در توسعه ناکارآمدی، فقدان ایده کلان حکمرانی است (محمدی خانقاهی، ۱۴۰۰: ۲۴). همچنین ضعف و چالش در حوزه توسعه سیاسی از دیگر مولفه‌های موثر در توسعه نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی بویژه در میان طبقه متوسط بوده است. بررسی توسعه سیاسی در ایران بر مبنای شاخص‌هایی چون نهادمندی مشارکت سیاسی، رسانه‌های

مستقل و آزاد، احزاب سیاسی، تضمین شفافیت و ... بیانگر آن است که با وجود تلاش‌ها و تحولات جدی پس از انقلاب اسلامی، کماکان فاصله قابل توجهی میان وضع موجود و مطلوب وجود دارد (همت‌خواه و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۰). این وضعیت سبب شده تا شهروندان احساس کنند که توان اثرگذاری بر سیاست‌ها و خط‌مشی‌های کلان و ملی را ندارند و در مرحله بعد به انفعال، سرخودرگی و کاهش مشارکت در میان آنان دامن می‌زند که خود از مصادیق نارضایتی است.

مولفه مهم دیگر در این زمینه که اثر قابل توجهی بر شکل‌دهی به نارضایتی اجتماعی داشته است، توسعه ناامیدی اجتماعی و برجسته شدن احساس بی‌آیندگی در میان بخشی از لایه‌های اجتماعی است. یکی از علل این امر، ضعف نظام سیاسی در ترسیم تصویر مطلوب و روشن از آینده برای جامعه است و در کنار آن، توسعه نبرد رسانه‌ای و شناختی علیه جامعه ایران بویژه حجم بالای نشر اخبار جعلی و منفی در شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی کشور است (محمدی و آزادی، ۱۳۹۹: ۷۵).

از سوی دیگر باید اشاره کرد که علل و عوامل فرهنگی نیز در توسعه و تعمیق نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی دارای اهمیت خاصی بوده است. در سطحی مبنایی، تغییر و تحول زیست جهان جامعه ایرانی و نفوذ ارزش‌ها و هنجارهای مدرن در جامعه ایرانی در کنار تغییر سبک زندگی و شکل‌گیری وضعیت گذار، در ایجاد واگرایی سپهر مدنی و رسمی و توسعه نارضایتی اجتماعی موثر بوده است. بدون تردید جامعه ایران در چند دهه اخیر در حوزه‌های مختلف مدرنیزاسیون را تجربه کرده است. از این جهت دولت و جامعه سیاسی به صورت دائم در معرض نارضایتی و اعتراض بوده است (جلائی‌پور، ۱۳۸۵: ۶۸). از سوی دیگر، تجربه تاریخ سیاسی برای ایرانیان نیز در تولید نارضایتی و شکل‌گیری پایگاه اعتراض مؤثر است. در واقع به لحاظ تاریخی تا قبل از انقلاب، جامعه ایرانی همواره در برابر ساخت سیاسی قرار داشته است (امینی، ۱۳۹۹: ۲۰). از منظر فرهنگ سیاسی نیز بی‌اعتمادی و بدبینی نسبت به سپهر رسمی، از ویژگی‌های برجسته در جامعه ایرانی است (دارابی، ۱۳۸۸: ۳۳۹). مجموعه علل و عوامل یاد شده در سطح سیستمی در شکل‌گیری و توسعه نارضایتی اجتماعی، دارای نقش بوده است.

پ- سطح گفتمانی یا جهان‌بینی

می‌توان گفت جامعه ایرانی در زمینه اعتراض بافتی هویتی، تاریخی و ... دارد. آرمان‌گرایی شیعه بر شکل دادن به سازمان ذهنی و هویتی اعتراض در جامعه ایران نقش‌آفرین بوده است (امینی، ۱۳۹۹: ۲۰). عبارتی در جامعه ایرانی، تفکر و فرهنگ شیعی منبعی ریشه‌دار و همواره مولد نارضایتی و اعتراض بوده است. با توسعه تشیع در ایران، نارضایتی و اعتراض بعنوان یکی از مفاهیم اساسی این تفکر در ابعاد گوناگون ایرانیان رسوخ و رسوب کرده و در مقاطع متعدد و مختلف تقویت و بازآفرینی شده است و البته با استقرار دولت‌های شیعی (چون صفویه و ج.ا.ا)، زمینه‌ها و بسترهای اثرگذاری تفکر اعتراضی توسعه یافت. از این جهت در تحولات و وقایع تاریخ معاصر همچون نهضت جنگل، انقلاب مشروطه، نهضت تنباکو، ملی شدن نفت، قیام پانزده خرداد و سپس انقلاب اسلامی، همواره اعتراض به وضع موجود ادامه یافته است (خواججه‌سروی و حسینی، ۱۳۹۷: ۲۱۴). در واقع آرمان‌گرایی شیعه پیوسته در نسبت با وضع موجود دارای یک شکاف قابل توجه بوده و این فاصله و شکاف زمینه لازم برای تولید نارضایتی و توسعه آن را فراهم کرده است. در بسیاری از نقدهای عامیانه و نخبگانی نسبت به وضعیت موجود کشور بویژه در سال‌های اخیر، ردپای این نوع تفکر و فرهنگ قابل مشاهده و ملموس است.

از سوی دیگر دوگانه انقلاب اسلامی / ج.ا.ا در لایه گفتمانی، زمینه تولید بخشی از نارضایتی و اعتراض را فراهم آورده است. پس از انقلاب اسلامی و شکل‌گیری ساختاری به نام ج.ا.ا، مقتضیات و واقعیت‌های موجود سبب شد تا در پیگیری و دستیابی به برخی اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی و نیز در عمل بر مبنای برخی اصول و ارزش‌های انقلابی، ضعف‌ها و کمبودهای جدی ظاهر گردد. با این وجود کماکان بخشی از نخبگان و شهروندان کماکان خواست و کنش خود را بر مبنای آن آرمان‌ها و ارزش‌ها تنظیم کرده و این شکاف قابل توجه، زمینه تولید نارضایتی و اعتراض را فراهم می‌آورد.

از جمله مفاهیمی که در تجسم یافتن انقلاب اسلامی در قالب ج.ا.ا، وزن کمتری از ساختارها را به خود اختصاص داد، مقوله اعتراض سیاسی بود به گونه‌ای که اعتراض

سیاسی در قانون اساسی ج.ا.ا. متبلور نشد. این ضعف ساختاری سبب شد تا جریان‌های فکری سیاسی و گفتمان‌ها از مجاری غیر از قانون اساسی، این آرمان‌ها را دنبال و پیگیری کنند. همچنین اعتراض سیاسی تا اواخر دهه شصت، کلان، هویتی، نخبگانی و معطوف به امر سیاسی بود اما از دهه هفتاد به بعد جامعه ایران درگیر اعتراض‌های توده‌ای، فراگیر، اقتصادی و ناظر به امر اقتصادی و اجتماعی شده و تغییر صورت‌بندی داده است. بنابراین امروز قشرهای گوناگون همچون زنان، معلمان، دانشجویان، کارگران و صنوف به عنوان فعالان روند اعتراضی در ج.ا.ا. مطرح هستند (خواجه‌سروی و حسینی، ۱۳۹۷: ۲۱۶).

در این لایه، مولفه‌های دیگر چون سابقه طولانی دگرانگاری حاکمیت سیاسی (به دلیل سابقه طولانی استبداد و شکاف دولت - ملت) و نیز نفوذ و رخنه گفتمان‌های مدرن در شکل‌دهی و توسعه نارضایتی و اعتراض در جامعه ایرانی دارای نقش کلیدی بوده است (امینی، ۱۳۹۹: ۳۷). دگرانگاری حاکمیت سیاسی و شکاف دولت - ملت موجبات واگرایی سپهر مدنی با سپهر رسمی را فراهم آورده و اعتماد سیاسی را در لایه‌های مختلف اجتماعی تضعیف کرده است. هر چند این شکاف پس از انقلاب اسلامی تا حدی ترمیم شد اما در دهه اخیر و به دلیل فروکاست ملموس سرمایه اجتماعی و اعتماد سیاسی (محمدی خانقاهی، ۱۴۰۰: ۱۲) این شکاف توسعه یافته است و نقش آن در شکل‌دهی به نارضایتی و اعتراض اجتماعی برجسته‌تر شده است.

ت - سطح اسطوره و استعاره

با توجه به غلبه تفکر و فرهنگ شیعی در جامعه ایرانی، الگوی حکومتی امیرالمومنین علی (ع) بعنوان الگوی آرمانی و ایده‌آل شناخته و البته در مقاطع و دوره‌های مختلف تاریخی توسط پیروان امام علی (ع) پیگیری شده است. در آخرین نمونه این تلاش‌ها، انقلاب اسلامی و نظام برخاسته از آن بعنوان حکومتی بر اساس آموزه‌های اسلامی و شیعی، موضوعیت یافته و الگوی حکومتی امیرالمومنین را بعنوان الگویی آرمانی، سرمشق خود قرار داده است. معتقدان به انقلاب اسلامی نیز بصورت مستمر و پیوسته با بحث و بررسی در باب عملکرد و کارنامه ج.ا.ا.، به نسبت‌سنجی و مقایسه نظام ج.ا.ا. با حکومت علوی پرداخته و با توجه به فاصله وضع موجود با آن الگوی حکومتی آرمانی، این امر پیوسته مولد ایجاد یا توسعه نارضایتی و اعتراض در جامعه ایرانی شده است.

در واقع در هر انقلابی ترسیم وضعیت آرمانی توسط انقلابی‌ها (که در انقلاب اسلامی عمدتاً در قالب حکومت علوی تعریف و بازنمایی می‌شد)، محرک توده‌های مردم برای فاصله گرفتن از وضع موجود است. جامعه برای آنکه وضعیت آرمانی خویش را تصویر کند، به نقد وضع موجود می‌پردازد که نتیجه آن می‌تواند از اصلاح تا وقوع یک انقلاب باشد؛ اما مهم آن است که اعتراض به وضعیت موجود نقطه‌ای است که فاصله وضع موجود و وضعیت آرمانی را مشخص می‌کند (خواججه‌سروی و حسینی، ۱۳۹۷: ۲۱۷). پس از انقلاب اسلامی و به دلیل بروز چالش‌ها و برجسته شدن برخی نارسایی‌ها و ناکارآمدی‌ها بویژه با توجه به توسعه شکاف و اختلاف طبقاتی در یک دهه اخیر در جامعه و همچنین توسعه تجمل‌گرایی در میان برخی از مسئولان در سال‌های اخیر و بازنمایی آن توسط رسانه‌های اجتماعی، بازخوانی الگوی حکومتی علوی و به تبع آن نقد وضع موجود و عملکرد نظام ج.ا.ا، تشدید شده است.

از طرفی دیگر به دلیل ساخت استبدادی و قبیله‌ای حکومت در ایران قبل از انقلاب اسلامی و محوریت منافع فردی و خاندانی بجای منافع عمومی و ملی در سیاست‌گذاری و اداره کشور، انگاره حکومت به مثابه رهن و غارتگر در جامعه ایرانی، پررنگ است و البته با وجود تحولات اساسی در ساخت قدرت و حکومت پس از انقلاب اسلامی، این انگاره کماکان در جامعه ایرانی پررنگ است و زمینه نرم‌افزاری برای تولید یا توسعه نارضایتی را ایجاد می‌کند. این انگاره سبب می‌شود تا همیشه نوعی بی‌اعتمادی و بدبینی به سپهر رسمی و سیاسی در فضای اجتماعی جریان داشته باشد و سیاست‌ها، برنامه‌ها و اقدامات نظام سیاسی با بدبینی مورد قضاوت قرار گیرد و همگرایی و همسویی با آن کاهش یابد.

سناریوهای آینده پدیده نارضایتی اجتماعی در ایران

برای ترسیم و تدوین سناریوهای نارضایتی اجتماعی، داده‌های بدست آمده در اختیار پنج نفر از خبرگان و شرکت‌کنندگان در پژوهش قرار گرفت و از این افراد تقاضا شد تا سناریوهای آینده نارضایتی در افق ۱۴۱۰ را در سه دسته سناریوی مطلوب، محتمل و ممکن ترسیم نمایند. سناریوی مطلوب یا مرجح، آنچه است که باید باشد؛ سناریوی ممکن،

آنچه که می‌تواند باشد و سناریوی محتمل، آنچه است که احتمالش می‌رود (عیوضی، ۱۳۹۹: ۴۰). در نهایت تعداد سه سناریو در هر یک از این طیف‌ها بعنوان سناریوی نهایی انتخاب شد. در جدول زیر سناریوهای آتی نارضایتی اجتماعی و شیوه اثرگذاری هر یک از پیشران‌ها بر آینده نارضایتی اجتماعی در ایران در هر یک از لایه‌ها ترسیم شده است.

جدول شماره ۳- سناریوهای آینده جریان‌های سیاسی در ایران

سناریوی سوم (محتمل)	سناریوی دوم (ممکن)	سناریوی اول (مطلوب)	لایه‌های شکل دهنده به نارضایتی اجتماعی	
توسعه نافرمانی مدنی	انباشت نارضایتی و توسعه اعتراضات اجتماعی ادواری و خشونت‌آمیز	کاهش نارضایتی و قرار گرفتن کنش‌های اعتراضی در بستر قانونی		
✓	✓	✓	وضعیت گذار جامعه ایرانی	سناریوهای آینده
✓	✓	✗	تبعیض و شکاف طبقاتی	
✓	✓	✗	تحول زیست جهان و سبک زندگی	
✓	✓	✗	بالا بودن احساس محرومیت	
✓	✓	✗	توسعه و تعمیق ناکارآمدی	
✓	✓	✗	توسعه ناامیدی و احساس بی‌آیندگی	
✓	✓	✗	ضعف توسعه و آزادی‌های سیاسی	
✓	✓	✗	توسعه فقر و حاشیه‌نشینی	
✓	✓	✗	چالش‌ها و مسائل زیست‌محیطی	
✓	✓	✗	بی‌اعتمادی تاریخی به سپهر سیاسی	
✓	✓	✗	شکاف‌های اجتماعی متعدد و متراکم	
✓	✓	✓	غلبه نگاه امنیتی و برخورد سخت با مطالبات اجتماعی و کنش جمعی	

ادامه جدول شماره ۳- سناریوهای آینده جریان‌های سیاسی در ایران

سناریوی سوم (محتمل)	سناریوی دوم (ممکن)	سناریوی اول (مطلوب)	سناریوی سوم (محتمل)	سناریوی دوم (ممکن)	سناریوی اول (مطلوب)
توسعه نافرمانی مدنی	انباشت نارضایتی و توسعه اعتراضات اجتماعی ادواری و خشونت‌آمیز	کاهش نارضایتی و قرار گرفتن کنش‌های اعتراضی در بستر قانونی	لایه‌های شکل دهنده به نارضایتی اجتماعی		
✓	✓	✗	فرهنگ و تفکر شیعی (آرمانگرایی شیعی)		جهان‌بینی و گفتمان
✓	✓	✓	دوگانه ج.ا.ا. / انقلاب اسلامی		
✓	✓	✗	نزاع‌ها و چالش‌های هویتی در جامعه ایرانی		
✓	✓	✗	دگرانگاری حاکمیت سیاسی		استعاره و اسطوره
✓	✓	✗	حکومت به مثابه رهن در فرهنگ ایرانی		
✓	✓	✗	استعاره حکومت علوی		

با توجه به داده‌های جدول و با بررسی و مطالعه لایه‌ها و پیشران‌های اثرگذار در هر یک از آن‌ها بر پدیده نارضایتی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی و ارزیابی میزان اثر هر یک از این پیشران‌ها می‌توان به سه سناریو برای آینده نارضایتی اجتماعی در ایران ترسیم کرد که در ادامه به بیان این سناریوها و ترسیم آینده پیش‌روی نارضایتی اجتماعی می‌پردازیم. علامت ✓ به معنای امکان و علامت ✗ به منزله عدم امکان و امتناع در ارتباط با هر سناریو است.

الف- سناریوی مطلوب: کاهش نارضایتی و قرار گرفتن کنش‌های اعتراضی

در بستر قانونی

یکی از سناریوهای ممکن برای آینده نارضایتی اجتماعی در ایران، کاهش و تعدیل میزان نارضایتی اجتماعی و مدیریت قاعده‌مند و اقناعی اعتراضات اجتماعی شکل گرفته است. در این سناریو، نظام سیاسی در فرایندی کوتاه و میان‌مدت در پی آن خواهد بود تا ریشه‌های ایجاد و توسعه نارضایتی را کنترل و تعدیل نماید؛ چرا که هزینه‌های مادی و معنوی آن رو به گسترش است. بویژه در کوتاه‌مدت، نظام سیاسی در پی آن خواهد بود تا با توسعه حمایت‌گری از طبقات پایین، اصلاح نظام یارانه‌ها و نظام مالیاتی، چالش‌های معیشتی را کاهش داده و شکاف طبقاتی را تعدیل نماید. از سوی دیگر با توجه به پذیرش تکثر اجتماعی در مدیریت فضای اجتماعی و به رسمیت شناختن اعتراضات اجتماعی از طریق تسهیل سازوکاری اجرایی و قانونی برگزاری تجمعات مسالمت‌آمیز و نیز تعبیه مجرا و سازوکارهای بیان مطالبات نخبگان و گروه‌های اجتماعی در فضای عمومی، به سوی پیشگیری از شکل‌گیری اعتراضات اجتماعی و نیز مدیریت قاعده‌مند و اقناعی آنها در صورت وقوع حرکت می‌کند. طبق این سناریو و بر اساس اقدامات صورت گرفته از سوی نظام سیاسی، سرمایه اجتماعی ترمیم و اعتماد سیاسی ارتقا یافته و اعتراضات اجتماعی در بستر قانونی قرار می‌گیرد.

ب- سناریوی ممکن: انباشت نارضایتی و توسعه اعتراضات اجتماعی ادواری

و خشونت‌آمیز

بررسی روند نارضایتی و اعتراضات اجتماعی و نیز تامل در وضعیت بسترها و ریشه‌های اصلی شکل‌دهنده به نارضایتی در جامعه ایرانی نشانگر آن است که در آینده، نارضایتی اجتماعی روندی فزاینده را تجربه خواهد کرد و به تبع آن، اعتراضات اجتماعی نیز گسترش می‌یابد. طبق این سناریو به دلیل فقدان ایده کلان حکمرانی، ضعف شایسته‌سالاری و نیز تداوم تحریم‌ها و محدودیت منابع، توان نظام سیاسی در برآورده کردن انتظارات و نیز حل مسائل اساسی و چالش‌ها کاهش یافته و در نتیجه، ناکارآمدی افزایش یافته و روند نزولی سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی تداوم می‌یابد. از طرفی دیگر به دلیل فزاینده بودن روند تورم در

کشور و همچنین ضعف اساسی نظام توزیع منابع و درآمدها و عدم اصلاح مبنایی آن، شکاف طبقاتی و فقر توسعه یافته و حاشیه‌نشینی تشدید می‌گردد و این امر خود ضریب دهنده به احساس محرومیت است. همچنین به دلیل عدم توان نظام سیاسی در خلق چشم‌انداز مثبت از آینده و نیز ضعف جدی بسترهای مشارکت جامعه در امور عمومی و کاهش احساس اثرگذاری بر سیاست‌ها و اقدامات کلان در میان شهروندان، ناامیدی از آینده و بی‌اعتمادی سیاسی توسعه خواهد یافت. از سوی دیگر طبق این سناریو، کماکان حق اعتراض عملیاتی نشده و بستر لازم برای به رسمیت شناختن و حمایت از اعتراضات و تجمعات مسالمت‌آمیز شکل نخواهد گرفت. همچنین چالش‌ها و نزاع‌های هویتی در جامعه ایرانی توسعه یافته و دوگانه ج.ا.ا و انقلاب اسلامی برجسته‌تر خواهد شد. بنابراین باید گفت علل و عوامل شکل-دهنده به نارضایتی اجتماعی در آینده نزدیک پایدار بوده و در مواردی اثرگذارتر می‌شود. در نتیجه نارضایتی و اعتراضات اجتماعی در قالب نامتقارن توسعه خواهد یافت و به دلیل ضعف احزاب و نهادهای مدنی، افزایش اثرگذاری خارجی و همچنین عملیاتی نشدن حق اعتراض، جامعه اعتراضات ادواری هزینه‌زا و رادیکال را تجربه خواهد کرد که آخرین نمونه آن در مهر و آبان‌ماه ۱۴۰۱ مشاهده گردید. در واقع سرعت تبدیل اعتراضات به اغتشاشات و میزان رادیکالیسم افزایش می‌یابد و البته این امر مانعی جدی برای گسترش بدنه اجتماعی این اعتراضات است. در نقطه مقابل با توجه به توسعه خشونت، رویکرد نظام سیاسی در مواجهه با اعتراضات، به سوی برخورد سخت سوق می‌یابد و این امر هزینه‌های مادی و معنوی را افزایش داده و اثر منفی بر سرمایه اجتماعی نظام دارد.

پ- سناریوی محتمل: توسعه نافرمانی مدنی

طبق این سناریو، به دلیل ضعف توسعه سیاسی و فقدان سازوکارهای نهادینه برای بیان اعتراضات اجتماعی مسالمت‌آمیز و همچنین تداوم و غلبه نگاه امنیتی و سخت به مقوله نارضایتی و اعتراض اجتماعی و در نتیجه بالا بودن هزینه‌های کنش اعتراضی در جامعه، نارضایتی اجتماعی در میان بخشی از جامعه در قالب توسعه نافرمانی مدنی بروز و ظهور می‌یابد که در بلندمدت شکاف سپهر مدنی و رسمی را توسعه و تعمیق می‌بخشد. در واقع با توجه به توسعه بی‌اعتمادی به سپهر رسمی و دگرانگاری حاکمیت سیاسی، واگرایی با

ارزش‌ها و هنجارهای رسمی افزایش یافته و روند نزولی همگرایی با سیاست‌ها و خط-مشی‌های نظام سیاسی در میان شهروندان تداوم می‌یابد. از سوی دیگر روند نشت تفکر مدرن در جامعه ایرانی فزاینده خواهد بود و ارزش‌ها و هنجارهای مدرن در فضای اجتماعی گسترش خواهد یافت که این امر منجر به تشدید تغییر و تحولات زیست جهان جامعه ایرانی می‌شود و شکاف سبک زیست شهروندان با الگویی مطلوب و مدنظر نظام سیاسی افزایش خواهد یافت. همچنین باید اشاره کرد به دلیل تشدید دوگانه انقلاب اسلامی / ج.ا.ا. در فضای ذهنی نخبگان و بدنه اجتماعی حامی نظام، میزان واگرایی و مخالفت آنان با سیاست‌ها و اقدامات رسمی افزایش می‌یابد.

نتیجه‌گیری

نارضایتی اجتماعی از جمله موضوعات مهم و کلیدی برای نظام‌های سیاسی است چرا که برآیند سیاست‌ها و اقدامات هر نظام سیاسی معطوف به کسب رضایت و همدلی اجتماعی است و کاهش آن می‌تواند ثبات سیاسی و امنیت ملی را مورد تهدید قرار دهد. در ایران و پس از انقلاب اسلامی، نارضایتی اجتماعی از جمله مسائل کلیدی و مهم بوده است و در مقاطع مختلف، توجه و تمرکز مسئولان و صاحب‌نظران را به خود معطوف کرده و البته در راستای مدیریت آن، رویکردها و اقدامات متنوعی عملیاتی شده است. با این وجود کماکان نارضایتی اجتماعی در ایران یک مسئله کلان است و چالش‌های جدی برای ثبات سیاسی و امنیت ملی شکل داده است. فهم جامع و دقیق از این موضوع پیچیده، قدم اول در راستای سیاست‌گذاری و مدیریت آن است. روش تحلیل لایه‌ای علی می‌تواند نقش موثری در این راستا داشته باشد. بر این اساس و با توجه به تجزیه و تحلیل صورت گرفته در هر لایه و بررسی هر یک از پیشران‌ها و نیز چگونگی اثر آنها بر نارضایتی اجتماعی، بیانگر آن است که نظام جمهوری اسلامی ایران در نظر دارد به سوی سناریوی مطلوب خود (یعنی کاهش نارضایتی و مدیریت اقناعی و قاعده‌مند اعتراضات اجتماعی) حرکت نماید؛ هر چند که با توجه به شرایط و مختصات کنونی، دست‌یابی به این سناریو سخت و دشوار است.

از این جهت سناریوی ممکن، انباشت نارضایتی و استمرار اعتراضات اجتماعی است که چالش جدی برای ثبات سیاسی نظام ج.ا.ا. ایجاد خواهد کرد و با توجه به ضعف نهادهای مدنی و سازوکارهای قانونی برای اعتراض و نیز مداخله عنصر خارجی، میزان

خشونت در این اعتراضات برجسته خواهد بود و این امر نظام سیاسی را به سوی اتخاذ رویکرد سخت در مهار و مدیریت اعتراضات اجتماعی سوق می‌دهد. این امر خود می‌تواند تشدید کننده رادیکالیسم و توسعه دهنده نارضایتی اجتماعی باشد. سناریوی محتمل که همان اعتراضات ادواری هزینه‌زا و توسعه نافرمانی مدنی است می‌تواند بعنوان سناریوی جایگزین و بدیل برای آینده نارضایتی اجتماعی در نظر گرفته شود. بر اساس این سناریو، نارضایتی اجتماعی در قالب اعتراضات ادواری در بازه‌های زمانی مختلف و با وقوع رخداد های خاص، بروز و ظهور می‌یابد. در کنار این پدیده به دلیل توسعه و استمرار نارضایتی اجتماعی، نافرمانی مدنی و واگرایی با ارزش‌ها و هنجارهای رسمی در میان بخشی از شهروندان نیز به وقوع می‌پیوندد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohsen Mohammadi

<https://orcid.org/0000-0001-6023-5248>

Khanghahi

<https://orcid.org/0000-0002-7686-4578>

Abbas Keshavarz Shokri

<https://orcid.org/0000-0003-0038-2283>

Zahed Ghaffari Hashjin

منابع

- آرز، محمد؛ الهیاری، فریدون و کجیاف، علی‌اکبر، (۱۳۹۹)، «تبیین جامعه‌شناختی علل پیوستن طبقات اجتماعی به شورش بابک خرم‌دین بر ضد عباسیان (با تأکید بر نظریه محرومیت نسبی تد رابرت گر)»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، سال شانزدهم، شماره ۳۱.
- امینی، پرویز، (۱۳۹۹)، *گفتارهایی در الگوی رفتار انتخاباتی جامعه ایرانی*، چاپ اول، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- باقری، معصومه، حسین زاده، علی حسین، حیدری، سمیرا و زالی زاده، مسعود، (۱۳۹۴)، «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر در رضایت از زندگی (مورد مطالعه: شهر اهواز)»، *فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، شماره ۲۳.
- بالاشهری، غلامعلی، خدای، علیرضا و کریمی، مجیدرضا، (۱۳۹۹)، «نقش سیاست‌های اقتصادی بانک‌ها در تشدید فاصله طبقاتی»، *پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی*، سال یازدهم، شماره ۴۵.

- پاک‌سرشت، سلیمان، (۱۳۹۳)، «ملاحظات و راهبردهای ارتقای سرمایه اجتماعی»، راهبرد فرهنگ، سال هفتم، شماره ۲۵.
- جلائی پور، حمیدرضا، (۱۳۸۵)، «فروپاشی یا آشفتگی اجتماعی در ایران ۱۳۷۶-۱۳۸۴»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۷، شماره ۳.
- حسینی‌زاده آرانی، سید سعید، مرادی، عبدالله و رمضان‌نای، مجید، (۱۳۹۹)، مدیریت نارضایتی اجتماعی، چاپ اول، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- خسروی، میثم و میرعمادی، طاهره، (۱۳۹۸)، «لایه‌های آینده و مسئله صورت‌بندی کنش‌های انسانی: بررسی مبانی معرفتی روش تحلیل لایه‌ای علی»، آینه پژوهی ایران، سال چهارم، شماره ۶.
- خواجه‌سروی، غلامرضا و حسینی، سیدجواد، (۱۳۹۷)، «دوگانه اعتراض سیاسی و ثبات سیاسی در ج.ا.ا»، دانش سیاسی، سال چهاردهم، شماره ۲۸.
- دارابی، علی، (۱۳۸۸)، «جامعه‌شناسی انتخابات و رفتار انتخاباتی در ج.ا.ا»، سیاست خارجی، سال بیست و سوم، شماره ۲.
- رمضان‌نای آرانی، مجید و محمدیان ساروی، محسن، (۱۳۹۹)، «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل موثر بر بروز نارضایتی اجتماعی»، مطالعات میان‌رشته‌ای دانش راهبردی، دوره ۱۰، شماره ۳۸.
- رنجبر حیدری، وحید و جمشیدی، ابراهیم، (۱۳۹۵)، «بررسی مفهوم امنیت زیست‌محیطی با نگاهی به چالش‌های امنیت زیست‌محیطی ایران»، راهبرد اجتماعی فرهنگی، سال پنجم، شماره ۲۱.
- رئیس‌دانا، فریبرز، (۱۳۸۴)، «علل، عوامل و انگیزه‌های اقتصادی - اجتماعی بروز بحران‌ها و تهدیدهای اجتماعی در ایران»، پژوهش‌های رفاه اجتماعی، دوره ۴، شماره ۱۶.
- سام دلیری، کاظم، (۱۳۸۲)، «سنجش محرومیت نسبی در نظریه تد رابرت گر»، مطالعات راهبردی، سال ششم، شماره ۴.
- سردارنیا، خیل‌الله، (۱۳۹۸)، «واکاوی تحلیل طبقاتی از منظر نظریه‌های سیاست‌خیابان و خرده‌سیاست در بستر جهانی شدن»، مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، دوره دوم، شماره ۱.
- سهراب‌زاده، مهران و رضوانی، زهره، (۱۴۰۰)، «فرا ترکیب مقالات پژوهشی در مورد عوامل موثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی»، مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال یازدهم، شماره ۳۹.
- طوسی، فهیمه، تقوی، مصطفی، ذوالفقارزاده، محمد مهدی و مانیان، امیر، (۱۳۹۹)، «فضای سایبر و آینده هویت ملی»، آینه پژوهی ایران، سال پنجم، شماره ۱.
- علی‌زمانی، محمد، (۱۳۹۳)، «عوامل مؤثر در بروز اغتشاشات درون‌شهری استان خوزستان»، فصلنامه پلیس ویژه، دوره ۱، شماره ۱.

- عنبری، موسی و غلامیان، سارا، (۱۳۹۵)، «تبیین جامعه‌شناختی عوامل مرتبط با بی‌تفاوتی اجتماعی»، بررسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۷، شماره ۲.
- عیوضی، محمدرحیم، (۱۳۹۹)، آئینده‌پژوهی/اسلامی، چاپ اول، تهران: دانشگاه شاهد.
- قاسمی، بهزاد، (۱۳۹۸)، «تحلیل منطقی علل ناسازگاری نظریه توسعه نامتوازن با انقلاب اسلامی ایران»، پژوهش‌نامه انقلاب، سال شانزدهم، شماره ۵۶.
- قنبری، علی‌اله، (۱۳۹۳)، «بررسی موضوع مهاجرت به تهران با استفاده از روش تحلیل لایه لایه علی»، آئینده‌پژوهی مدیریت، سال بیست و ششم، شماره ۱۰۲.
- محمدی خانقاهی، محسن و آزادی، محمدحسین، (۱۳۹۹)، خبر جعلی و امنیت سایبری اجتماعی، چاپ اول، تهران: دانشگاه دفاع ملی.
- محمدی خانقاهی، محسن، (۱۴۰۰)، بررسی ابعاد و گستره نارضایتی اجتماعی، چاپ اول، تهران: دانشگاه دفاع ملی.
- مرادی، عبدالله، (۱۴۰۰)، چالش‌های اساسی و راهبردهای ارتقای امنیت داخلی، چاپ اول، تهران: دانشگاه دفاع ملی.
- هزارجریبی، جعفر و صفری شالی، رضا، (۱۳۸۸)، «بررسی رضایت از زندگی و جایگاه احساس امنیت در آن، فصلنامه انتظام اجتماعی، دوره ۱، شماره ۳.
- هزارجریبی، جعفر و فعلی، جواد، (۱۳۹۴)، «احساس امنیت اجتماعی و رابطه آن با رضایت از زندگی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه پیام نور استان کرمانشاه)»، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره ۷، شماره ۲۷.
- همت‌خواه، مریم، ازغندی، علیرضا، ابطحی، مصطفی و مجاهدی، محمد مهدی، (۱۳۹۷)، «روند توسعه سیاسی در ایران از سال ۱۳۶۸ تا کنون»، جامعه‌شناسی سیاسی ایران، سال دوم، شماره ۱.

References

In Persian

- Alizmani, Mohammad, (2014), "Effective Factors in the Occurrence of Inner-city Riots in Khuzestan Province", *Special Police Quarterly*, Vol. 1, No. 1.
- Amini, Parviz, (2019), *Speeches in the Model of Electoral Behavior of Iranian Society*, First Edition, Tehran: Imam Sadiq University Press.

- Anbari, Musa & Gholamian, Sara, (2016), “Sociological Explanation of Factors Related to Social Indifference”, *Review of Iran's Social Issues*, Vol. 7, No. 2.
- Ayouzi, Mohammad Rahim, (2019), *Islamic Future Studies, First Edition*, Tehran: Shahid University.
- Azgh, Mohammad, Al-Hiary, Fereydoun and Kajbaf, Ali-Akbar, (2019), “Sociological Explanation of the Reasons for the Joining of Social Classes to Babak Khorramdin's Rebellion against the Abbasids (With an Emphasis on Ted Robert Gerr's Theory of Relative Deprivation)”, *Islamic History and Civilization*, 16th Year, No. 31.
- Bagheri, Masoumeh, Hosseinzadeh, Ali Hossein, Heydari, Samira and Zalizadeh, Masoud, (2014), “Study of Social Factors Affecting Life Satisfaction (Study Case: Ahvaz City)”, *Welfare Planning and Social Development Quarterly*, No. 23.
- Balashahri, Gholam Ali, Khodami, Alireza and Karimi, Majidreza, (2019), “The Role of Economic Policies of Banks in Intensifying the Class Gap”, *Political and International Research*, Year 11, No. 45.
- Darabi, Ali, (1388), “Sociology of Elections and Electoral Behavior in J.A.”, *Foreign Policy*, Year 23, No. 2.
- Ghanbari, Ali Elah, (2014), “Investigating the Issue of Migration to Tehran Using the Method of Layered Causal Analysis”, *Future-Research of Management*, 26th Year, No. 102.
- Ghasemi, Behzad, (2018), “A logical Analysis of the Causes of the Incompatibility of the Theory of Unbalanced Development with the Iranian Islamic Revolution”, *Research Journal of the Revolution*, Year 16, No. 56.
- Hazarjaribi, Jaafar & Affali, Javad, (2014), “Sense of Social Security and Its Relationship with life Satisfaction (Case Study: Students of Payam Noor University of Kermanshah Province)”, *Social Development and Welfare Planning Quarterly*, Vol. 7, No. 27.

- Hazarjaribi, Jafar & Safari Shali, Reza, (2008), "Investigation of Life Satisfaction and the Place of Sense of Security in It", *Social Order Quarterly*, Vol. 1, No. 3.
- Hemtkhah, Maryam, Azghandi, Alireza, Abtahi, Mostafa & Mujahidi, Mohammad Mahdi, (2017), "Political Development Trend in Iran Since 2018", *Political Sociology of Iran*, Second Year, No. 1.
- Hosseinizadeh Arani, Seyed Saeed, Moradi, Abdullah & Ramezani, Majid, (2019), *Management of Social Dissatisfaction, First Edition*, Tehran: National Defense University.
- Inayatollah, Sohail, (2004), *The Casual Layerd Analisis Reader*, Tamsui: Tamkang University Press.
- Jalaipour, Hamidreza, (1385), "Collapse or Social Turmoil in Iran 1376-1384", *Iranian Journal of Sociology*, Vol. 7, No. 3.
- Khaja-Seravi, Gholamreza & Hosseini, Seyed Javad, (2017), "Dual Political Protest and Political Stability in J.A.", *Political Science*, 14th Year, No. 28.
- Khosravi, Maitham & Miremadi, Tahereh, (2018), "Layers of the Future and the Problem of Shaping Human Actions: Investigating the Epistemic Foundations of the Causal Layer Analysis Method", *Iran Future Research*, Year 4, No. 6.
- Mohammadi Khanqahi, Mohsen & Azadi, Mohammad Hossein, (2019), *Fake News and Social Cyber Security*, First Edition, Tehran: National Defense University.
- Mohammadi Khanqahi, Mohsen, (1400), *Examining the Dimensions and Scope of Social Dissatisfaction*, First Edition, Tehran: National Defense University.
- Moradi, Abdullah, (1400), *Basic Challenges and Strategies for Improving Internal Security*, First Edition, Tehran: National Defense University.

- Pak Sarasht, Suleiman, (2014), "Considerations and Strategies for Promoting Social Capital", *Culture Strategy*, 7th Year, No. 25.
- Rais-Dana, Fariborz, (2014), "Causes, Factors and Economic-social Motivations of Crises and Social Threats in Iran", *Social Welfare Research*, Vol. 4, No. 16.
- Ramezani Arani, Majid & Mohammadian Saravi, Mohsen, (2019), "Identification and Prioritization of Factors Affecting Social Dissatisfaction", *Interdisciplinary Studies of Strategic Knowledge*, Vol. 10, No. 38.
- Ranjbar Heydari, Vahid & Jamshidi, Ebrahim, (2015), "Reviewing the Concept of Environmental Security with a View to Iran's Environmental Security Challenges", *Socio-Cultural Strategy*, Fifth Year, No. 21.
- Sam Deleary, Kazem, (2012), "Measuring Relative Deprivation in Ted Robert Gehr's Theory", *Strategic Studies*, Year 6, Number 4.
- Sardarnia, Khil Allah, (2018), "Analysis of Class Analysis from the Perspective of Street Politics and Sub-politics Theories in the Context of Globalization", *International Political Economy Studies*, Second Period, No. 1.
- Sohrab-zadeh, Mehran & Rizvani, Zohra, (1400), "Synthesis of Research Articles on Factors Affecting the Formation of Marginalization", *Urban Sociological Studies*, Year 11, No. 39.
- Toosi, Fahima, Taqvi, Mostafa, Zulfiqarzadeh, Mohammad Mahdi & Manian, Amir, (2019), "Cyber Space and the Future of National Identity", *Future Studies of Iran*, Year 5, No. 1.

استناد به این مقاله: محمدی خانقاهی، محسن، کشاورز شکری، عباس، غفاری هاشجین، زاهد، (۱۴۰۲)، «تحلیل لایه‌های علی نارضایتی اجتماعی در جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۲(۴۶)، ۴۷-۸۴. doi: 10.22054/QPSS.2023.70608.3126

Quarterly of Political Strategic Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License